

Priskos, Attila és Szilágyi János

Priskos rhétor töredékei. Követségben Attila, a hunok nagykirálya udvarában. Szilágyi Sándor fordítását javította és kiegészítette Patay-Horváth András. Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Szebelédi Zsolt. Attraktor, Máriabesnyő, 2014

„A panioni Priskos II. Theodosios uralkodása alatt élő szofista volt. Megírta a bizánciak történetét és az Attilával kapcsolatos eseményeket nyolc könyvben, valamint írt szónoki gyakorlatokat és leveleket.” A 10. századi bizánci Suda-lexikon fenti szűkszavú szócikkéből aligha derül ki, hogy a lakonikus tömörséggel bemutatott szerző talán a legjelentősebb a görög nyelven alkotó késő antik/kora bizánci történetírók közül.¹ Még az erősen töredékesen hagyományozott életmű kritikusabb szemlélői is elismerik Priskos *irodalmi* teljesítményét,² de olyan is akad, aki egyenesen „minden másnál nagyobb veszteségként” siratja az elveszett anyagot.³ A hun–magyar mondatvilágon, a *Buda halálán* és Gárdonyi Géza *Láthatatlan emberén* nevelkedett magyar olvasó szívéhez minden bizonnyal a pozitív értékelés áll közelebb, nem meglepő tehát, hogy Priskos töredékeiből népszerűsítő-ismeretterjesztő szándékkal korábban már többen is közöltek részleteket magyar fordításban.⁴ Sajnálatos ugyanakkor, hogy mindeddig kizárólag a 449. évi hun követjárást megörökítő szemelvények jutottak el a szélesebb olvasóközönséghez. A többi fragmentum – vagy ahogy Priskos esetében a szöveghagyomány sajátosságára utalva általában nevezni szokás: excerptum – fordítása azonban ismeretlen okból még várat magára. Már csak ezért is kísértük nagy várakozással Priskos újabb magyar kiadását. Kár volt. Amint azt már a könyv alcíme is sejtetni engedti, most sem *új*, a teljesség igényével összeállított Priskos jelent meg,

1 A szerzőre és művére vonatkozó fontosabb adatok részletes szakirodalmi áttekintéssel: *Moravcsik Gyula*: Byzantinoturcica. I–II. Akademie-Verlag, Berlin, 1958. I. 479–488.; *Herbert Hunger*: Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. I–II. Beck, München, 1978. I. 282–284. Újabban: *Barry Baldwin*: Priscus of Panium. Byzantion 50. (1980) 18–61.

2 *Edward Arthur Thompson*: History of Attila and the Huns. Clarendon, Oxford, 1948. 12. (Jelen kötetben a mű részben átdolgozott magyar fordítására hivatkoznak: *Edward Arthur Thompson*: A hunok. Szukits, Szeged, 2003. Dávid Katalin nyersfordítása alapján a fordítást végezte Felföldi Szabolcs.)

3 *John Bagnell Bury*: History of the Later Roman Empire. I–II. Macmillan, London, 1923. II. 418.

4 Az út során és az Attila udvarában történt eseményekről szóló beszámoló már többször megjelent: először nagyobb részben (*Szabó Károly*: Priszkosz szónok és bölcsész életéről s történetirata töredékeiről. Új Magyar Múzeum 1. [1850–1851] 545–566., 613–627.), majd szinte teljes egészében (Szemelvények Priskos rhetor töredékeiből. Fordította és magyarázta Szilágyi Sándor. Lampel, Bp., 1904). Utóbbi fordításból közöl kisebb részletet: A bizánci irodalom kistükre. Szerk. Dimitriosz Hadzisz–Kapitánffy István. Európa, Bp., 1974. 41–50. A Magyar Ház Könyvek sorozatában megjelent Kézai Simon Magyar krónikája / Priszkosz rétor töredékeiből. Magyar Ház, Bp., 1999. szintén Szilágyi Sándor fordítását tartalmazza – az eredeti jegyzetek bővítésével.

hanem – a jól bevált (?) receptnél maradva – csak a korábban kiadott szöveg *újabb*, javított és kiegészített változata.

A könyvecske első része a *Priskos rhétor töredékei görögül és magyarul* címet viseli (5–57.): a kétnyelvű kiadásoknál megszokott formában egyik oldalon a görög, szemközt a magyar szöveg. Ezt követik a *Jegyzetek* (58–69., összesen 79 jegyzettel), a *Priskos rhétor töredékei latinul* című fejezet (71–97.), majd az utószó, *Róma és a hunok* cím alatt – több alfejezettel, kissé zavaros tagolásban (99–114.). A kötetet rövidítésjegyzék (115.: 7 tétel) és bibliográfia (116.: 11 tétel) zárja.

Igaz ugyan, hogy ami Priskos művének hagyományozását illeti,⁵ *Fortuna mater* helyett inkább *novercának* bizonyult, de a fennmaradt anyag terjedelme – fenti látszattal ellentétben – mégiscsak lényegesen nagyobb, a most közöltnek több mint kétszerese.⁶ A korábbi fordítás javítása és kiegészítése helyett/mellett már emiatt is érdemes lett volna kibővíteni a szöveget a magyarul nem olvasható töredékek fordításával. Ennek híján ugyanis még a *Priskos töredékei* cím is félrevezető: a többes szám ugyan indokolt (a kötet három excerptum fordítását adja), de a szemelvényesség aligha kérdőjelezhető meg (összesen 83 Priskos-töredék maradt fenn).⁷ Mindez önmagában még nem jelentené a vállalkozás hiábavalóságát vagy szűkségtelenségét, hiszen a legutóbbi fordítás óta eltelt bő százötven év alatt már pusztán a nyelv változása miatt is indokoltá teheti a szöveg revideálását, nem beszélve az esetleges pontatlanságok javításáról. Utóbbiak közé sorolható, hogy Szilágyi fordításából még a közölt töredékek néhány részlete is kimaradt: az exc. 8. 72., 129–131., 169., 181–186., 188. fejezeteinek hiányzó vagy hiányos mondatait jelen kötet pótolja. Már csak ezért sem értjük, hogy a kiegészítések közül miért maradt ki a Zerkón udvari bolond történetét ismertető Suda-szócikk,⁸ hiszen az alapul vett kiadás is hozza a mintegy 20 sornyi szöveget.⁹ De bárcsak ez lenne a legnagyobb baj. Jelen kötet kapcsán azonban jócskán akad egyéb kifogásolnivalónk is.

5 A Priskos neve alatt fennmaradt anyag túlnyomó többsége a VII. Kónstantinos (Porphyrogennétos) által kezdeményezett kivonatolómunka eredménye. A szövegrészleteket elsősorban a Kónstantinos-gyűjtemény követjárásokról szóló tematikus egységei (Excerpta de legationibus gentium ad Romanos, ill. Excerpta de legationibus Romanorum ad gentes) tartották fenn, de néhány töredéket megőrzött a Suda, Iordanes, Stephanos Byzantios, Evagrius, Malalas stb.

6 A Bibliotheca Teubneriana sorozatban megjelent Priskos-kiadás (Priscus Panita. Excerpta et fragmenta. Ed. Pia Carolla. De Gruyter, Berlin–New York, 2008.) 111 oldalas görög szövegéből jelen kötet anyaga mintegy 40 oldalnak felel meg.

7 Fenti számadat Carolla szövegbeosztását tükrözi: ha külön nem jelöljük, bírálatunkban ezt a számozást követjük. Jelen kiadás az exc. 7., exc. 8. (és 8. 1.), valamint exc. 12. szövegét és fordítását közli.

8 Suid. Z 29. s. v. Ζέρκων.

9 *Roger C. Blockley: The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire.* Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. I–II. Cairns, Liverpool, 1981–1983. Blockley excerptum helyett egységesen a fragmentum elnevezést használja, és más szövegbeosztást alkalmaz. Jelen kötet a 11/1., 11/2., 12/1., 13/1., 13/3., 14., 15/1. töredékeket vette fel, továbbá a 15/2. első felét. A hiányolt Zerkón-részlet Blockley szövegbeosztása szerint a 13/2. fragmentum (286–288.). A 15/2. jelzetű töredék második felének fordítása szintén elmaradt. A lacuna oka feltehetően mindkét esetben az, hogy a szóban forgó szakaszokat Szilágyi sem fordította le. A szövegkiegészítés ezen technikája ennek ellenére sajátságosnak nevezhető.

Mielőtt a részletesebb ismertetésbe fognánk, érdemes feltennünk a kérdést, hogy egyáltalán kinek szól, milyen olvasóközönséget céloz meg a könyv, annál is inkább, mert mintha ez a szerkesztő számára sem lett volna teljesen világos. Míg ugyanis a mellékelt görög és latin szöveg megértése komoly tudományos, filológusi felkészültséget igényel, addig minden egyéb (a szakirodalmi hivatkozások alacsony száma, a szövegahagyomány kérdésének teljes mellőzése, egyáltalán a tudományos apparátus visszafogottsága) inkább a munka ismeretterjesztő jellegéről tanúskodik.¹⁰ Am egyelőre ne találgassunk, hátha később közelebb jutunk a megoldáshoz.

Az egyes fejezetek sorrendje szerint haladva először nézzük a kötet görög szövegét. Mint az utószóból megtudjuk, a szerkesztő „magyar és görög szöveget egyaránt tartalmazó bilingvis kötetet” kívánt közzétenni, mégpedig „Blockley modern kritikai kiadásából”, hogy „könnyen összevethető legyen a magyar szöveg az eredetivel”. Görög szöveg közlése mindig nagy kockázattal jár: a különlegesnek mondható betűk, a szokatlan mellékjelek könnyen megrézfálthatják még a görögül tudókat is, nem beszélve a nyelvben valószínűleg járatlan tördelőről. Summa summarum: a nagy körültekintés – másképpen fogalmazva alázat – mellett elkerülhetetlen az alapos görög nyelvi lektorálás is. Ebben az esetben azonban mindkettő elmaradt, így a szerkesztői célkitűzés sem valósulhatott meg. A végeredmény kiábrándító. Nem azért, mert az alapul vett változat nem modern, de még csak nem is kritikai kiadásból származik,¹¹ hanem mert a közölt szöveg elképesztő mennyiségű hibát tartalmaz. Ráadásul nem pusztán zavaró ékezési hibákról, elütésekről van szó (bár ezekből is akad jó néhány), hanem a mondat pontos megértését nehezítő, vagy helyenként egyenesen kizáró hibák tömkelegéről. Egy beszédes adat: a 26 oldal terjedelmű görög szövegben – alaposabb vizsgálat nélkül – 130 (!), vagyis átlagosan minden oldalon 5 (!) hibát találtunk. A részletes katalógus közreadása szétfeszítené a terjedelmi kereteket – már az első mondatban öt kisebb-nagyobb hiba található –, ezért csak néhány példa a széles repertoárból. Van itt augmentált participium (8.: διαβάζ, helyesen: διαβάζ), nem augmentált aoristos indicativus (12.: ἐσβάλομεν, helyett: ἐσεβάλομεν), nem létező igealak (18.: ἔλεγειν, *recte*: ἔλεγεν), nem létező igéből képzett alak (36.: διαλυμαίονται, helyett: διαλυμαίνονται), a kelletténél rövidebb (28.: διαρεπῆ, helyesen: διαπρεπῆ), vagy éppen hosszabb névszó (24.: μακαράν, helyett: μακράν), de felismerhetetlen adverbium (28.: ἀναταχοῦ, *recte*: ἀπανταχοῦ), vagy

10 A szerkesztő a jegyzetapparátusról megjegyzi (114.), hogy „nem annyira a korszak kutatóit, hanem inkább a téma iránt érdeklődő olvasókat célozza meg”. Csakhogy a téma iránt érdeklődő olvasótól nyilvánvalóan nem várható el a görög és latin nyelv ismerete.

11 Blockley könyvének első kötete általános bevezető, a második pedig a töredékek hangsúlyozottan korábbi kiadásokból átvett szövegét és angol fordítását tartalmazza jegyzetekkel kiegészítve. A szerkesztő által mértékadónak tekintett görög szöveg tehát végső soron az Excerpta de legationibus iussu imperatoris Constantini Porphyrogeniti confecta. Ed. Carl de Boor. Weidmann, Berlin, 1903. 121–155., 575–591. kiválasztott töredékeinek kritikai apparátus nélküli, szemelvényes újraközlése. Hogy ez mennyiben „modern kritikai kiadás”, annak eldöntését az olvasóra bízuk. Hibái ellenére (vö. *Dariusz Brodka* recenzióját: <http://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=24543>; a letöltés ideje: 2015. március 23.) minden bizonnyal szerencsésebb választás lett volna az *új* Teubner-kiadás szövegének közlése.

pontatlan tulajdonnév is (38.: Ἡρέκην, illetve 50.: Ἡρέκων a helyes Ἡρέκων helyett). Nem soroljuk tovább: *sapientī sat.*...

A kötet legszínvonalasabb része minden kétséget kizáróan a magyar fordítás. A recenzens mégis zavarban érezheti magát, hiszen egy régebbi fordítás javításáról és kiegészítéséről lévén szó – márpedig ezúttal ez nyilvánvalóan egyszerűbb feladat volt, mint új fordítást készíteni – nem könnyű megítélnie, hogy mindez kinek és milyen mértékben az érdeme. Tagadhatatlan, hogy Szilágyi Sándor – véleményünk szerint egyébként sem túl rossz¹² – „alapszövege” sok ponton változik előnyére. Gyakran módosul a szórend (11.: „nagyon kért és rá is beszélt Maximinos” helyett „Maximinos nagyon kért, és végül rá is vett”; 13.: „már akár igazat, akár nem igazat beszélt” helyett „már akár igazat mondott, akár nem”; 31.: „miután az éjszakát ott, ahol letelepedtünk, eltöltöttük” helyett „miután az éjszakát ott töltöttük, ahol letelepedtünk” stb.), egy-egy ma már furcsán hangzó, régies kifejezés helyébe frissebb hangzású fordulat kerül (7.: „kiváló szerepet játszott” helyett „kiemelkedő szerepet játszott”; 11.: „lassanként nekitüzesedve” helyett „egyre jobban nekidühödve”; 21.: „bizonytalanságban leledzettünk” helyett „bizonytalanságban voltunk” stb.), a körülmenyes szerkezetek egyszerűsödnek (17–19.: „amit felőle hallottunk, csak akkor lesz kétségtelen bizonyos, ha hatalmát tettel fogja bizonyítani”, Szilágyinál még: „de tudomásunkban ez nem szilárdulhat meg, ha tapasztalásból is ki nem ismerjük az ő befolyását” stb.), de nem egyszer találunk a mondat jelentését érdemben pontosító változtatást is. Közel sem mindegy például, hogy a foglyokat *megvigasztalják* (Szilágyinál) vagy *készséggel átadják* (13.), hogy a *barbárok* (Szilágyinál) vagy a *rómaiak* feladata a szökevények kiadása (19.), hogy Attila leendő felesége egy *Eskam nevű lány* (így fordítja Szilágyi) vagy *Eskam lánya* (25.). Ugyancsak valószínű – bár szigorúan *grammatikai* értelemben eldönthetetlen (az eredetiben τῶν ἀπολειπομένων névelős participium áll) –, hogy a váratlanul kitört vihartól megrémülő követek nem az *elveszett holmijukat* (Szilágyinál ez áll), hanem az *elhagyott társaikat* (25.) keresik hangos kiáltozással. A végeredmény általában olvasmányos, gördülékeny magyar szöveg, s nyugodtan mondhatjuk, hogy olyan szöveghely, ahol Szilágyi fordítása egyértelműen pontosabb lenne, nem maradt. Bár *de gustibus non est disputandum*, magunk kissé modorosnak érezzük a „méhser” (25.), „vegyülék nép” (31.), „csak pénzért nyerhetni igazságot” (35.), „sátorunkba” (51.) fordulatokat, indokolatlannak a többes szám erőltetését (9.: „a magistros tud az összes császári végzésekről”; 19.: „amíg a rómaiak ki nem adták az összes szökevényeket”; „ismerte a [...] megállapodásokat”; 47.: „ételeket elköltöttük”), ahogy a „véget” célhatározói névutó előfordulásait is jobban visszanyestük volna. Az „ugyanoly járatan” (29.) „ugyanolyan járatan” helyett vélhetően nyomdahiba, amiből a *fordítás* szövegében az elkerülhetlennél több nem akad.

12 Bár a szövegben csakugyan akadt néhány komolyabb fordítási hiba, ennek ellenére a korábbi recenzió (*Kertész János*: Szilágyi S.: Szemelvények Priskos rhetor töredékeiből. [Könyvismertetés.] Egyetemes Philológiai Közöny 29. [1905] 417–420.) érzésünk szerint túlságosan alulértékelte Szilágyi munkáját. Az ott felrótt tévedéseket és hibákat jelen kiadásban javították.

Más természetű kérdés, hogy mennyiben szükséges „magyarítani”, illetve aktualizálni a tulajdonneveket. A bizánci történetírók túlnyomó többsége – Priskos is – tudatosan archaizál, még személy- és népnevek, földrajzi nevek esetében is. A törekvés időnként szélsőséges eredménnyel jár: a skytha népnév vonatkozhat akár a tatárookra is, de arra is akad példa, hogy az Agésilaos név valójában Szent László magyar királyt takarja.¹³ Ilyen esetben a fordítónak kell eldöntenie, hogy „lefordítja-e” az adott tulajdonnevet, vagy inkább szabályos átírásban meghagyja az eredeti formát. Mindkét megoldásnak egyaránt vannak előnyei és hátrányai, de bármilyen döntés is születik, a következetesség joggal várható el. Ha tehát a Saosból Száva, az Istrosból Duna, a paiónok földjéből Pannonia (máshol Pannónia) lesz, miért nem lesz Philippopolisból Plovdiv, Naissosból pedig Niš? Vagy ha egyszer Norikon a magyar szövegben Noricum latinizált formában jelenik meg, mi a magyarázat arra, hogy sem Viminakion nem változik Viminaciumra, sem Sirmion Sirmiumra? Mindez részben összefügg az alább tárgyalandó kérdéssel is.

Ami ugyanis a tulajdonnevek *átírását* illeti – újabb kemény dió! –, a korai bizánci irodalom valóságos rémálma a fordítóknak, hiszen a szövegben szereplő görög névalakok nemcsak görög, hanem igen gyakran latin, iráni, török, szláv stb. személyneveket takarnak.¹⁴ A kötetben követett átírási elvről a szerkesztő szerencsére tájékoztatást ad: „A fordításban a görög nevek ezúttal következetesen a tudományos átírás szerint jelennek meg, a nyilvánvalóan nyugatrómai személyek [...] nevei pedig latinos formában olvashatók.” (113–114.). Öröm az örömben, hogy az elv finoman szólva sem mindig érvényesül: Ὀρέστης neve például az átírásban annak ellenére Orestés formában szerepel, hogy Priskos külön hangsúlyozza a szereplő római származását (6.: Ῥωμαϊκοῦ γένους ὄν) – ami ebben az esetben több a bizánciak közismert önmeghatározásánál –, s amint az a névhez fűzött jegyzetből is kiderül (58–59.), ő aztán nyugodtan tekinthető *nyugatrómai személynek*. Márpedig ha így áll a dolog, akkor a szerkesztői állásfoglalás alapján a latinos Orestes névalakot váránk. Más kérdés, hogy a következetlenség ezúttal – érzésünk szerint – a jobbik megoldást eredményezte, a *hagyományozott görög névalak* átírását. Hogy milyen szempont volt irányadó a nem görög és nem „nyilvánvalóan nyugatrómai személyek” esetében, arról nem esik szó. Az Ἐδέκων (Edekón), Ὀνηγῆσιος (Onégésios), Ὠηβάρσιος (Óébarsios), Ἠσλας (Éslas) nevek például – bár nem görög nevek – a görög tulajdonnevekre vonatkozó átírási szabályoknak megfelelően szerepelnek: véleményünk szerint helyesen. Csakhogy ugyanez már nem igaz a Κουρίδαχος (helyesen Kuridachos, nem Kuridakhos), vagy Βέριχος (vagyis Berichos, nem pedig Berikhos) névalakokra, mivel a görög χ betű szabályosan ugyanúgy ch-nak írandó, ahogyan a helyesen átirított Χρυσάφιος (Chrysaphios) névben is. Nem sikerült végleges döntésre jutni a Σκόττας személynév (a 15. oldalon többször helyesen Skottas, a 17. és 19. oldalon többször helytelenül Scottas) és Πάρθοι népnév esetében (a 43. oldalon mind

13 A bizánci szerzők tudatos archaizáló szándékáról részletesebben ld.: *Moravcsik Gyula*: Klasszizismus in der byzantinischen Geschichtsschreibung. In: Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag. Hrsg. Peter Wirth. Winter, Heidelberg, 1966. 366–377.

14 Nota bene: már a szerző neve mellett *rhétorként* szereplő forma is felvethet aggályokat, hiszen a görög köznév szabályos átírása *rhétór* lenne.

a pártus, mind a párthus alak előfordul), az Ῥρνῶς alak átírásánál (49.: Érnák, 68.: többször Ernák) pedig bizonyára a név modern rekonstrukcióját próbálták szem előtt tartani,¹⁵ viszont akkor a görög alakot is javítani kellett volna az Ῥρνῶς formára,¹⁶ aminek pontos átírása Érnach. A feltehetően hibásan hagyományozott Κρέκα alak javításával egyetértünk, de Attila kedvenc feleségének nevét Priskos valószínűleg Ῥρέκων (vagyis Érekan, nem pedig Héreka, ahogy a fordításban áll) formában írta.¹⁷

Bár több okból is hasznos lett volna, a szerkesztő sem a görög, sem a magyar szöveget nem tagolta.¹⁸ Tagolás híján a görög és a magyar összevetése nehézkes, arról nem is beszélve, hogy az olvasóban az a benyomás alakulhat ki, hogy egyetlen nagyobb, összefüggő szöveget olvas, ami pusztán az olvasás szempontjából még nem lenne baj, csak éppen nem igaz. Sőt éppen ellenkezőleg: a töredékesség Priskos művének olyannyira meghatározó jellemzője, hogy az egységesnek tűnő szövegrészek esetében is feltételeznünk kell, hogy már maga a kivonat is csak jelentősen rövidített változata az eredetinek, mert a kivonatólók/másolók még a megőrzésre érdemesnek ítélt részekből is kihagyták, amit nem tartottak fontosnak.

A görög–magyar szöveg után következő *Jegyzetekben* a szerkesztő csak a leg-szükségesebb tárgyi magyarázatokat közli: személynévek kapcsán az adott szereplő rövid életrajzát, földrajzi neveknél pedig az adott folyó, város, terület mai nevét, illetve elhelyezkedését. Egyebet csak elvéve. A szűkre szabott terjedelem ellenére azonban a néhány oldalon valamennyi korábban említett hibatípus feltűnik: formai hibák (elütések, rossz átírások, fel nem oldott rövidítés [OL] stb.) és tartalmi pontatlanságok egyaránt. Utóbbiak között a II. Theodosios császár – egyébként nem túlságosan bonyolult – családi viszonyainak bemutatását kísérő zűrzavart találjuk a leginkább érdekesnek. Különösen a nőrokonok körül támadt bonyodalom. A 13. jegyzetben Pulcheria még „a császár két évvel idősebb nővére”, de a következő oldalon, a 15. jegyzetben máris „a császár befolyásos ortodox hitű sógornője” lesz belőle. Az újabb gyöngyszemért lapoznunk sem kell: a 62. oldal tetején az áll, hogy Theodosios „feleségül vette Licinia Eudoxiát”, az oldal közepén pedig már „Aelia Eudokia [!] a felesége”. Bár II. Theodosios működését bizonyára számos jogos kritika érheti, a jegyzetkből kihámozható többszöri vérfertőzés és házasság-

15 Vö. *Edward Arthur Thompson: Notes on Priscus Panites. Classical Quarterly* 41. (1947) 64–65.

16 Ahogyan azt már az editio princeps is javasolja: *Eclogae legationum*. Ed. David Hoeschel. Praetorius, Augustae Vindelicorum, 1603.

17 A kézirati hagyomány rekonstrukciójához: *Otto John Maenchen-Helfen: The World of the Huns*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1973. 408. Bár egyesek török, mások germán eredetűnek tartják a nevet, annak görög alakját a két irányzat vitája nem érinti. A török eredethez ld. az *arī(γ)-qan (kb. „tisztá hercegnő”) etimológiát, amit elfogad többek között *Németh Gyula: A hunok nyelve*. In: Attila és hunjai. Szerk. Németh Gyula. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1940. 223. is. A germán eredethez ld. *Harmatta János: Előszó az 1986. évi kiadáshoz*. In: Attila és hunjai. Szerk. Németh Gyula. Bp., 1986. XXVII. magyarázatát: gót *erkna, ófelnémet erchan/erchen, kb. „jog szerinti feleség”. Vö. *Bóna István–Cseh János–Nagy Margit–Tomka Péter–Tóth Ágnes: Hunok – gepidák – langobardok*. JATE Magyar Östörténeti Kutatócsoport, Szeged, 1993. 38–39. (Arikan/Erekan szócikk).

18 Carolla az egyes excerptumokat fejezetekre bontva, a sorokat oldalanként újrakezdődő számozással közli, míg Blockley nagyobb egységekre tagolva, számozott sorokkal hozza a szöveget.

szédelgés bűnében mégsem marasztalhatjuk el. Csak a rend kedvéért: Theodosios felesége Ailia Eudokia névre hallgatott, míg Pulcheria a nővére, Likinia Eudoxia pedig, aki később III. Valentinianus császár hitvese lett, a lánya volt.¹⁹

Néhány további észrevétel a teljesség igénye nélkül. A 2. jegyzet tényként közli, hogy Edekón „a szkírek királya, a Nyugatrómai Birodalmat megbuktató Odoaker apja” volt: tudomásunk szerint ez a kérdés nincs megnyugtatóan tisztázva.²⁰ Az akatzirok kapcsán (30. jegyzet) – ahol szintén nincs tudományos *consensus* a nép azonosítását illetően – idéztük volna Németh Gyula véleményét is.²¹ A 33. jegyzet megfogalmazása félrevezető, Iordanes nem „átértelmezte”, hanem más néven említette a kérdéses folyókat. Ennek ellenére a Tigas (Iordanesnél Tisia) azonosítása a Tiszával, a Tiphésasé (Iordanesnél Tibisia) pedig a Temessel erősen valószínű.²² A Sirmium = Mitrovica (42. jegyzet) azonosítás viszont további pontosításra szorul.²³ A 47. jegyzetben a következőket olvashatjuk: „Váczy Péter pontos hivatkozási adatok nélkül egy bizonyos Fr. von Schwarzot idézve írja, hogy [...]”. A valóság ezzel szemben az, hogy Váczy Péter természetesen megadja a szükséges bibliográfiai adatokat (*Franz von Schwarz*: Turkestan. Freiburg, 1900.).²⁴

Egy meglepőnek mondható jegyzettípus bemutatásához előbb idéznünk kell magát a főszöveget. A kérdéses részlet így szól (27.): „Itt nyugatrómaiakkal találkoztunk, akik szintén mint követek mentek Attilához. Ezek között volt Romulus, aki comes volt, Promotus, Noricum praefectusa, s Romanus, egy hadosztály parancsnoka. Velük volt Constantius is, akit Aetius írnokként küldött Attilához, és Tatulus, annak az Orestésnek az atyja, aki Edekón követtársa volt. Ez utóbbiak nem voltak követek, hanem magánéletbeli összeköttetéseiknél fogva tartottak velük.” A részlethez számos jegyzet tartozik. A 36. jegyzetből például megtudhatjuk – *in extenso* idézet! –, hogy „Promotus 449-ben nyugatrómai követ volt Attila udvarában”, a 38. jegyzet pedig arról tájékoztat, hogy „Tatulus Orestés édesapja, 449-ben a nyugatrómai követek társaságában, de mint magánember látogatott Attila udvarába”. De a Vigilasra (14. jegyzet), Agintheosra (22. jegyzet), Romulusra (35. jegyzet), Romanusra (37. jegyzet), Silvanusra (40. jegyzet), Constantiusra

19 Magunk két okból is inkább a nevek görögös átírásánál maradunk: egyrészt ezúttal „nyilvánvalóan nem nyugatrómai személyekről van szó”, másrészt a császár nevét még a szerkesztő is a görög formában említi – kár, hogy az utószóban *helyenként* már a latinus Theodosius változat is felbukkan (102.). A házastárs neve esetleg még elfogadható lenne az Aelia Eudocia latin formában, de az „öszvér”, félig görög, félig latin Aelia Eudokia alakban semmiképpen, a Licinia Eudoxia pedig latinizált átírás.

20 Vö. *Maenchen-Helfen, O. J.*: i. m. (17. jz.) 388.: 104. jz.

21 *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. MTA, Bp., 1930. 138. Vö. *Uő*: A hunok nyelve i. m. (17. jz.) 224–225. *Nota bene*: tévedés, hogy Moravcsik a magyarokkal azonosította volna őket (64.). *Moravcsik Gy.*: Byzantinoturcica i. m. (1. jz.) II. 58.: „hunnisches Volk”.

22 Vö. *Thompson, E. A.*: History of Attila i. m. (2. jz.) 121. és *Blockley, R. C.*: i. m. (9. jz.) 384.

23 Sirmium Sremska Mitrovicával azonos, s nem összetévesztendő Kosovska Mitrovicával.

24 *Váczy Péter*: A hunok Európában. In: Attila és hunjai i. m. (17. jz.) 280. Mellesleg ennek a „bizonyos” Franz Xaver von Schwarznak – aki tudományos tekintélyét annak (is) köszönheti, hogy tizenöt éven át élt különböző turkesztáni törzsek között – ugyanezen művét *Thompson, E. A.*: History of Attila i. m. (2. jz.) is hivatkozza – pontos bibliográfiai adatokkal együtt.

(41. jegyzet), Constantiolusra (54. jegyzet), Berichosra (63. jegyzet), Syllosra (66. jegyzet), Adamisra (68. jegyzet) vonatkozó megjegyzések sem tesznek hozzá sokat a főszöveghez – és akkor még udvariasan fogalmaztunk. Márpedig mi értelme van olyan jegyzeteknek, amelyek semmiféle többletet, újabb adatot, információt, magyarázatot, kiegészítést nem tartalmaznak? Szerintünk semmi.

Ám a feketeleves még csak most következik. Itt van mindjárt a következő fejezet, amely a maga 26 oldalnyi latin nyelvű szöveggözlésével egész egyszerűen értelmezhetetlen. Hogyan gondolhatja bárki is komolyan, hogy Karl Müller Priskos-töredékekről készített latin fordításának közlése egy modern Priskos-kiadásban bármiféle érdemi hozadékkal jár?²⁵ Müller hajdani szándékát még érteni véljük, hiszen 1851-ben a latin egyféle *lingua francá*nak számított, de a szerkesztő magyarázata (114.: „Ezzel két célnak kívántunk megfelelni. Egyrészt úgy véltük, hogy a klasszikus nyelveket művelők számára önmagában érdekes lehet egy új-kori, 19. századi latin fordítás, másrészt pedig ebből arra is választ lehet kapni, hogy Kertész Szilágyi fordítására vonatkozó kritikája a latin szövegre alapozva mennyire lehetett jogos és hiteles.”) erőltetett. Ennyi erővel nyugodtan felvehették volna akár Blockley angol fordítását is – mert az szintén „érdekes”, és még pontosabb is a latin változatnál. Ráadásul, mint hamarosan látni fogjuk, szó sincs arról, hogy a Szilágyi fordításáról készült recenzió alapját Müller latin szövege jelentette volna. Magunk egyetlen esetben tartjuk indokoltnak latin nyelvű szöveg megjelenését Priskos töredékei között: ha az a Iordanes művében fenntartott Priskos-töredékek szövegét jelenti. Ez itt elmaradt.²⁶ Így a Müller-fordítás közlése nem egyéb, mint a terjedelem szemérmetlen gyarapítása. Márpedig ez a görög szöveg felvételét is más fénybe helyezi, ha ugyanis a 116 oldalból kivesszük a görög (26 oldal) és latin (26 oldal) részt, az amúgy sem vaskos kiadvány füzetnyire zsugorodik, a lapszám nem éri el a könyvformátum minimális terjedelmét sem.

A *Róma és a hunok* című utószó – már címéből is látszik – a tágabb történeti háttér bemutatását célozza. A szöveg leginkább egy kissé tankönyvízü, rövid összszegzésre emlékeztet: se nem több, se nem kevesebb annál – eredetiséget ennek megfelelően ne keressünk benne. A tagolás kronológiai rendből indul ki (*A Római Birodalom és a hunok érintkezésének kezdeti szakasza*), majd területi felosztásra vált (*A Nyugatrómai Birodalom és a hunok; A hunok és a Keletrómai Birodalom*), végül ismét időrendet követ (*A hun birodalom széthullása*). Mindez szükségképpen együtt jár némi ismétléssel. Az egyenként 2–4 oldal terjedelmű alfejezetekben a szerző néhány összetett kérdést leegyszerűsít (a népvándorlás okai stb.), néhány fontos szempontot pedig figyelmen kívül hagy (a barbárok pacifikálásának Themistios által képviselt ideológiája stb.): végső soron elnagyolt parafrázisát adja a

25 A Müller gondozásában megjelent *Fragmenta Historiarum Graecorum* öt kötetből álló gyűjteménye (Priskos a negyedik kötetben jelent meg) a korszak egyik filológiai csúcsteljesítménye volt. A görög szöveg mellett a párizsi Didot-sorozat kiadásainál megszokott módon közölték a latin fordítást is.

26 *Nota bene*: Blockley korábban már említett, jelen kötetben nem közölt 11/3. és 12/2. fragmentumai éppen Iordanes-szöveghelyek.

hunokról szóló történeti szakirodalomnak.²⁷ A képzavaroktól sem mentes mondatok ezúttal sem szükölködnek kisebb-nagyobb hibákban.²⁸

A történeti részeket követően fél oldal erejéig Priskosról, a könyv szerzőjéről is megemlékezik a szerkesztő. Bár tudásunk Priskos működését illetően vitathatatlanul hiányos, a téma – különösen a mű hagyományozásának érdekes problémája – ennek ellenére megérdemelt volna valamivel nagyobb terjedelmet is.

Többször idéztünk már az utószó végén, annak részeként olvasható *Néhány szó a jelen kötetéről* című alfejezetből: kisebb adagokban még a méreg is lassabban öl. Ha ugyanis egyben tekintjük át a mintegy másfél oldalt, a hatás megjósolhatatlan: egy-két mondat után jelen sorok írója – a hun támadást hajdan személyesen átélő jámbor egyházi emberekhez hasonlóan – már-már az apokalipszis lovasainak közeledtét vizionálta. A korábban említettekre („modern, kritikai kiadás”, „következetes átírás”, latin fordítás stb.) már csak ezért sem térünk vissza, néhány újabb megjegyzés azonban elkerülhetetlen. A jelek szerint ugyanis a szerkesztő alapvető tényekkel nincs tisztában. Nem tudja például, hogy mi a neve a Priskos-töredékek korábbi fordítójának (a nagyívűnek szánt bevezető körmondatban kétszer is Szilágyi Jánosnak nevezi Szilágyi Sándort), nem tudja, hogy a legendás nyelv- és irodalomtudományi folyóirat neve nem *Egyetemes Philológia Közlöny*, hanem *Egyetemes Philologiai Közlöny*, de félreérti és tévesen hivatkozva az ott közölt recenziót is. Utóbbiról azt írja (113.): „Szilágyi munkájáról Kertész János írt recenziót [...] és – igaz csak a latin és angol fordításokra alapozva [!] – azt igen rossz minőségűnek ítélte.” Kertész természetesen a görög szövegre alapozta bírálatát,²⁹ de hogy véleményét további szempontokkal árnyalhatta, Szilágyi fordítását összevetette a két másik elérhető fordítással, a Müller-féle latin és az olasz szöveggel is.³⁰ Korabeli angol fordításról nincs tudomásunk, de efféle Kertész sem említ.

A szellősen szedett *Rövidítésjegyzékre* nem vesztegetünk sok szót: néhány könyv más adatokkal szerepel itt, mint a következő oldalon található bibliográfiában, a felsorolás hiányos,³¹ nyomdahiba pedig még a mindössze hét tétel ellenére is nem egy akad.

A *Válogatott bibliográfia* formai szempontból csödtömeg, iskolapéldája annak, hogyan nem szabad bibliográfiát közölni. Hogy a 11 tétel felsorolását pontosan hány hiba árán sikerült megvalósítani, csak azért nem tudjuk megmondani, mert követke-

27 Értelmetlen lenne sorolni, hogy hány és milyen további szakirodalmi tétel feldolgozása lett volna célszerű. Vö. *Harmatta J.*: i. m. (17. jz.) XXXVI–XXXIX. bibliográfiai kiegészítését, az azóta megjelent irodalomról nem is beszélve.

28 Előbbire példa lehet „az augusta [ti. Honoria] kezével együtt a birodalom kormányzásában is részt kívánt venni” mondat, míg utóbbi legfeltűnőbbben ismét a kaotikus átírásban (Frithigern/Fritighern/Fritigern; Alarik/Alarich stb.) mutatkozik.

29 Mégpedig a Dindorf-féle kiadást vette alapul: *Historici Graeci Minores*. I–II. Ed. Ludwig Dindorf. Teubner, Lipsiae, 1870. I. 276–349. A kifogásolt helyeken többször idézi is a görög szöveget az oldalszám pontos megadásával.

30 *Ambasceria di Teodosio il Giovane ad Attila re degli unni, descritta dall’ storico Prisco per la prima volta dal greco in italiano recata da Pietro Manzi*. Società tipografica, Roma, 1827.

31 A jegyzetekben többször is alkalmazott OL rövidítés feloldását nem találtuk. Talán a Pecz Vilmos-féle Ókori Lexikonról lehet szó?

zetességnek semmi jele nincs, nem világos, hogy a szerkesztő milyen elvet próbált követni a katalógus összeállításánál – már ha egyáltalán volt ilyen szándéka.³² Ami a tartalmat illeti, a meritésnek mind minősége (alapvető kézikönyvek, monográfiák hiányoznak), mind mennyisége (még jelen bírálatban is több szakirodalmi hivatkozás található) elmarad a kívánatostól.³³ Magunk a válogatott jelző használatát is szükségtelennek érezzük. Egyrészt – speciális esetektől eltekintve – minden bibliográfia szükségképpen válogatott, másrészt a megfogalmazás mintha azt sejtetné, hogy a felsorolt műveknél jóval több munkát vettek figyelembe. Meglehet, hogy így van – legalábbis így kellene lennie –, ám ennek nem láttuk nyomát.

Bár a könyvpiaci nehézségek sok esetben erősen megkötik a szerzők és kiadók kezét, és általában – különösen tudományos művek esetében – már a megjelenés tényének is örülni kell, ezúttal nemcsak a belbecs, hanem a kulcsín miatt sem felhőtlen a boldogságunk. A viszonylag borsos vételár ellenére a papír minőségéről először nem a könyv szó jutott eszünkbe, az pedig teljes rejtély, hogy mit jelképez a fedőlap első és hátsó oldalán egyaránt megjelenő „arculati elem”: egy koponya égő gyertyával. Mindez természetesen eltörlül a tartalmi hiányosságok mellett (a könyvet sem nyelvi, sem szakmai lektor nem ellenőrizte), melyeket egy mégoly tetszetős küllem sem orvosolhatott volna.

Végül még egy gondolat. Jelen kiadvány az impresszum közlése szerint a Magyar Tudományos Akadémia anyagi támogatásával, a néhány évvel ezelőtt indított Lendület program segítségével, pályázati forrásból jelent meg. Ennek ellenére a végeredmény forrásközlésnek nem megfelelő színvonalú, tudományos nívómot nem tartalmaz, következésképpen mind a Lendület programhoz, mind az Akadémiához méltatlan. A közreműködőknek – akik a kiadó mellett jóformán kizárólagos haszonélvezői a könyv megjelenésének – még sincs okuk szomorúságra, hiszen a mai magyar tudományos élet különös értékrend szerint ítélkezik. Jelen kritika ugyanis tartalmától függetlenül hivatkozásnak számít: így a résztvevőknek nemcsak publikációs jegyzéke gyarapodott, hanem az idézettségük is nőtt. Bennünket pedig vigasztalhat a tudat, hogy a pályázat majdani bírálóinak személyében végre sikerült azonosítanunk a valódi célközönséget – bár alighanem tőlük sem a könyv, sokkal inkább a pályázati elszámolás megfelelő sorának elolvasását várják. Igaz, így mindenki jobban jár. „Bízunk benne, hogy munkánk gyümölcsét mind a kutatók, mind pedig a történelem iránt érdeklődők haszonnal fogják forgatni” – írja a szerkesztő a kötet végén. Hogy miért kellene forgatni egy munka gyümölcsét, nem tudjuk megítélni, haszonban mindenesetre ne nagyon reménykedjünk.

Mészáros Tamás

32 Csak néhány példa: a szerzők neve hol kiskapitálissal, hol kisbetűvel szedve; a keresztnévnek hol kiírva, hol rövidítve; a cím után hol pont, hol vessző; az angol címek kezdőbetűi hol kisbetűvel, hol nagyval; a kiadás helye időnként elmarad; az oldalszámok hol p. rövidítéssel, hol anélkül. Hangsúlyozzuk: mindez egyetlen oldalon.

33 Vö. *The Cambridge Companion to the Age of Attila*. Ed. Michael Maas. Cambridge University Press, Cambridge, 2015. 425–467. magyar nyelvű tételek nélkül is bőséges bibliográfiáját.

Válasz Mészáros Tamás Priskos-recenziójára

A *Priskos rhétór töredékei* című kötet szerkesztői, sorozatszerkesztői és a kötet kiadását támogató kutatócsoport vezetője válaszolni kívánnak a kötet megjelenés előtt álló recenziójára. Köszönjük a *Történelmi Szemle* szerkesztőinek, hogy lehetőséget biztosítottak a vita lefolytatására. Hozzá kell tennünk, részben az indított válaszadásra, hogy az ismertetés stílusa, bizonyos tekintetben szokatlanul éles hangvétele, a T. recenzens olykor megdöbbenően nyers hangneme okán úgy ítéltük meg, szót kell kérnünk, és magyarázattal szolgálnunk, nem kerülve el természetesen a több esetben jogos kritika elfogadását. A recenzens azt állítja, „udvariasan fogalmaz”, mi azonban nem ezt tapasztaltuk, ezért ragadtunk tollat.

Először is meg szeretnénk köszönni a T. recenzens éles szemű meglátásait, alapos, építő bírálatait, helytálló kiigazításait és értő észrevételeit, valamint kiváló szakirodalmi javaslatait.

A szerkesztők bevallott célja nem az volt, hogy egy minden tekintetben megalapozott kritikai szövegkiadást adjanak ki Priskos töredékeiből. A mű elsősorban egyrészt a nagyközönség számára készült, éppen ezért mérsékelt számban szerepelnek benne jegyzetek, s ez magyarázza az utószó viszonylagos tömörségét. Másrészt az volt a kiindulópontunk, hogy az (egyetemi) oktatásban is felhasználható produktumot állítsunk elő, s ez okból is csatoltuk – a recenzens által ugyan megkérdőjelezett módon – a latin szöveget, hogy a művet akár egy történészhallgató is eredetiben vagy latin fordításban a saját szemével láthassa, akár egy történeti kurzuson. A latin szövegkiadás közlésében nem az vezetett, hogy minél több oldala legyen a kötetnek, hanem az, hogy akár egy nem szakmabéli, „laikus” is rendelkezhet olyan klasszikus műveltséggel, hogy érdekelje, Priskos miként értette egészen pontosan, amit Attiláról írt, milyen szóhasználattal titulálta görögül királynak vagy éppen mely kifejezésekkel festette le a nagykirály udvarát. Nem a terjedelem „szemérmetlen gyarapítása vezetett”: a kiadóban régi vágyunk volt Priskos kiadása, s ha esetleg megdöbbenően hangzik is, amikor az olvasóközönség megismerte ez irányú terveinket, olyan visszajelzéseket is kaptunk, hogy jó lenne a szöveget görögül és latinul is (!) olvasni. Hiszünk abban, bármennyire is kételkedik benne a recenzens, hogy a klasszikus nyelveket művelők számára önmagában érdekes lehet egy újkori, 19. századi latin fordítás, az ógörögül nem tudók számára pedig könnyebbséget okoz a szöveg latin közlése. Azon lehet természetesen vitatkozni, hogy miért éppen az 1851-es fordítást választottuk, az mennyire jó vagy nem jó. Még egy oka van Müller fordítása közlésének: Kertész János recenziójában Szilá-

gyi fordítását összevetette ezzel a latin fordítással, s ennek a közlésével talán könnyebb Kertész állításait illusztrálni. A recenzens Kertész írását illető megjegyzéséhez kapcsolódva el szeretnénk mondani, hogy a szerkesztő azt írta, Kertész Szilágyi munkáját, a görög fordítását ítélte rossz minőségűnek, csak a mondatban a két gondolatjel közötti szöveg szerencsétlen módon félreértésekre adhatott alkalmat. Helytelen a megfogalmazás, azt kellett volna írni, „latin és angol fordításokra is alapozva”.

A szerkesztők figyelmetlensége az oka, hogy a kiadásra került görög szöveg hibákat tartalmaz. Ennek a magyarázatára hosszú informatikai és nyomdatechnikai fejtegetésre lenne szükség, röviden arról van szó, hogy a nyomdai kivitelezésre átadott szövegben „még” megvoltak azok a szükséges ékezetek stb., amit a recenzens joggal hiányol. A görög fontok kiegészítő elemei azonban a nyomdai változatban már nem jelentek meg, noha a szerkesztők a „saját” példányukon, a saját „gépeiken” még most is az eredeti, teljes verziót látják. Sajnos az elektronikus továbbítás és a nyomdai gépre való konvertálás során ezen karakterek sérültek, vagy bizonyos jelek teljes egészében eltűntek. Természetesen nem mentegetőzni akarunk, a mi hibánk. Meg kellett volna bizonyosodni arról, hogy a nyomdában a ki nyomtatásra előkészített görög szöveg valóban helyes. Ezt nem tettük meg. A kötet kiadásában közreműködő kutatócsoport vezetője maga is bevallja, néhány éve még ógörög szövegek esetében úgy járt el, hogy személyesen ment ki a nyomdába, és az ottani számítógépen ellenőrizte a szükséges karakterek meglétét. Másrészt el kell ismernünk, a recenzens által kifogásolt egyéb hibák, elütések stb. teljes mértékben a mi hibáink, alapvetően a figyelmetlenségből adódnak. Nem voltunk elég körültekintőek. A recenzens által citált hibákat természetesen elfogadjuk, és javítani fogjuk. Igaza van a recenzensnek, a szövegben benne maradt nem létező igealak, a kelleténél rövidebb névszó és pontatlan tulajdonnév is. A görög szöveget természetesen lektoráltattuk, de ezek a hibák elkerülhették a lektor figyelmét. A figyelmetlenségekből eredő hibákat megpróbáljuk javítani. Okultunk a recenzens rendkívül alapos észrevételeiből.

A Szilágyi-féle szöveg kiegészítései tekintetében úgy véljük, sikerült az eredeti fordítást több helyütt pontosítani, noha a recenzens e vonatkozásban meglehetősen szkeptikus. Egyetlen megjegyzés: „szigorúan *grammatikai* értelemben eldönthetetlen” ugyan, hogy a váratlanul kitört vihartól megrémülő követek nem az elveszett holmijukat, hanem az elhagyott társaikat keresik, hiszen logikus, hogy a hangos kiáltozásra a poggyászuk nem tudna felelni. A stílus, az esetleges modorosság tekintetében pedig a szerkesztők is egyetértenek, *de gustibus non est disputandum*. Az elütések, a névalakok nem konzekvens, többféle használata is figyelmetlenségből ered.

Ez okból a T. recenzensnek minden filológiai észrevétele helytálló. Ezen figyelmetlenségünket azonban csak úgy tudjuk orvosolni, hogy egy újabb, átdolgozott kiadást adunk ki, terveink szerint immár a hiánytalan, helyes görög szöveggel, azt többször is ellenőrizve; illetve megfogadva a recenzens tanácsát, a még fennmaradó, itt le nem fordított töredékeket is hozzátesszük. Elismerjük, úgy véltük, ezek a töredékek nem érintik a priskosi szöveg központi, s számunkra is lényeges

elemét (Attila és a hunok), de eleget téve a kritikai észrevételnek, ki kívánjuk adni őket – azokat is, amelyek kiadását Szilágyi Sándor sem tekintette elengedhetetlenül fontosnak. A recenzens is azt állítja, Szilágyi „szinte teljes egészében” lefordította Priskos töredékeit, igaz, mintha ellentmondásba kerülne önmagával, hiszen másutt, úgy véljük, azt érzékelteti, milyen sok minden kimaradt a jelen munkából.

A kutatócsoport vezetője állítja – egyetértésben a szerkesztőkkel, a szerkesztővel és a kiadóval –, hogy természetesen az új kiadás nem terheli meg az MTA–DE „Lendület” kutatási projekt költségvetését.

Az utószó és a jegyzetek tekintetében elfogadjuk a helytálló kritikát. Mindazonáltal hangsúlyozni szeretnénk, a kötet elsősorban nem a szaktudományos közönség számára készült, hanem inkább – vállalva ennek az ódiumát – ismeretterjesztő. Az, hogy a jegyzetek a történelem iránt érdeklődő olvasóknak, és nem a szakmabeli tudósoknak szólnak, a kötet zárófejezetében is olvasható. Ez a tény pedig a jegyzet írójától mindig önuralmat követel. Egy történész vagy filológus számára valóban szűkösen tűnhet a jegyzetanyag, de úgy gondoltuk, elegendő, ha a nagyközönséget „el nem riasztó” információanyag például a megbízható *The Prosopography of the Later Roman Empire* című kötetben nyugszik, s a szerkesztő nem citálja a szakirodalom teljes spektrumát. Nehezen lett volna kivitelezhető a jegyzetanyagban a szakirodalom tömör összefoglalása például III. Valentinianus esetében. A recenzens nehezményezte, hogy miért használtuk Thompson kötetének a magyar kiadását. Éppen az okból, hogy az érdeklődő nagyközönség is olyan munkában nézhessen utána a kötet adatainak, ami könnyen hozzáférhető. Nem gondoljuk, hogy erre a célra Thompson angol szövegének Felföldi Szabolcs általi, értő, megbízható tolmácsolása nem lenne megfelelő.

A recenzió bámulatos bőségben tesz javaslatokat arra, milyen szakirodalmat kellett volna a jegyzetek és az utószó készítése közben használnunk. A „tudományos apparátus visszafogottsága” is annak a célkitűzésnek köszönhető, hogy a szélesebb közönség számára szerettünk volna egy használható kötetet közreadni. Éppen ez okból nem lehetett jegyzetekkel „elárasztani” a munkát, és minden olyan tételt citálni, ami a tudományos közeg számára íródott közleményhez szükséges lenne. Ügyeltünk, hogy a jegyzetek rövidek legyenek, tömör információt nyújtsanak, ezért láthatja úgy a recenzens, hogy egyes magyarázatok nem tesznek hozzá sokat a főszöveghez. Ehhez kapcsolódva nem lehet szó nélkül elmenni amellett, hogy az ilyen típusú „tömör” jegyzetapparátus teljesen megszokott a történelmi szövegek fordítását hozó kiadványokban. Elég csak a Magyar Helikon köteteire – és most csak ezt említjük – utalnunk, melyeknek jegyzeteit hasonló kritikák érhetnék. Ezeket cseppet sem jelentéktelen tudósok írták, vagyis a relatíve kevés adat közlésének oka ez esetben is a célközönség kívánalmainak figyelembe vétele lehetett. Bizonyos esetekben valóban kevésnek tűnhet a többletinformáció, sok esetben viszont nem is lehetett több információt adni egy-egy személyről: lásd például Vigilast, vagy több olyan személyt, akiknél a recenzens hiányolja a háttérét. Agintheosról például a *The Prosopography of the Later Roman Empire* sem tud a jegyzetekben közölteknél többet, s a fent jelzett személyek túlnyomó része esetében mindössze annyit tudunk, amennyit Priskos közöl róluk (lásd például Syllost).

A recenzens által felsorolt és feleslegesnek ítélt jegyzetek szinte mindegyikében van valamennyi minimális többletinformáció, ha más nem, annyi, hogy a személyt csakis Priskos szövegéből ismerjük. Ez sem példa nélkül álló az ilyen kiadványokban. A kritika szokatlan hangneme alapján élünk a gyanúperrel, hogy ha ezekhez semmiféle jegyzetet nem közöltünk volna, a recenzens ezt róta volna fel hibaként.

Nem állt szándékunkban az sem, hogy a vitás kérdésekre kitérjünk, és állást foglaljunk a tekintetben például, hogy Edekón Odoaker apja volt-e. A mi tudomásunk szerint sincs ez a kérdés megnyugtatóan tisztázva. Az akatzirok azonosítása kapcsán is széles körű irodalmi kitekintésre lett volna szükség, ahol természetesen Németh Gyulát is idéznünk kellett volna, de a kötet nem szigorúan a tudományos közlemények követelményrendszerét követte. A szakirodalmi kiegészítések tekintetében a digitalizáció és az e-bookok világában nem nehéz akár egy laikusnak is hatalmas bibliográfiát „gyártania” és azzal feldúsítania a szövegét az elvárt (?) terjedelemre. Persze nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a recenzens itt azt sugallja, mintha a jegyzetből nem derülne ki, hogy nincs tudományos konszenzus a nép eredetével kapcsolatban, holott az első mondat ezt rögtön leszögezi. Úgy ítéltük meg, a recenzens kevesli a Zerkónról írott jegyzetet, de úgy gondoltuk, 2–3 mondat elegendő lehet e nem kardinális jelentőségű szereplőről. Kimerítően lehetne itt írni, s természetesen a recenzens által is megjelölt Suda-szócikket átvenni, de ez is több bekezdéssel töltené meg a terjedelmet. (Ugyanakkor köszönjük a kiegészítést.) Mi több, pillanatok alatt le lehet tölteni például a recenzens által is hiányolt Otto Mänchen-Helfen művét. (Igaz, lehetséges, hogy az egyik fenti kérdés tekintetében a szovjet Marx–Engels Intézetben is dolgozó szerző 1973-as művénel frissebb művet is lehet találni a „guglizáció” korában.) A recenzens a 47. jegyzettel kapcsolatban felrója a jegyzet írójának, hogy Váczy Péter valójában hivatkozza Fr. von Schwarz közlését a kirgizekről. Csakhogy a jegyzet összeállítása során Váczy művének nem 1940-es, hanem 2010-es kiadását használtuk, ami a rövidítésjegyzékből egyértelműen kiderül. Ilyen hivatkozás pedig ott nem található, vagyis nem figyelmetlenségről van szó. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy egyes művek esetén valós lehet a recenzens hiányérzete. Lehetséges, vannak olyan „alapvető kézikönyvek, monográfiák”, amelyek hiányoznak – elismerjük, valóban szerepeltethettük volna Hoeschel *Eclogae legationum*át –, de a recenzens által számon kért kötetek között is van olyan, amely 2015-ös kiadású, azaz egy évvel a megjelenés után látott napvilágot, s azt bármennyire sajnáljuk, nem állt még módunkban hasznosítani.

Amikor a kötetet még csak terveztük, évekkel ezelőtt, még nem jelent meg a Teubner-féle, valóban igen pontos és megbízható szövegkiadás. Ezért – a tudományos életben tekintélyesnek tartott – Roger Blockley művére alapoztunk, és elfogadtuk, hogy ő az általa mértékadónak tekintett Carl de Boor-féle kiadást vette alapul. Elfogadjuk a recenzens kritikai észrevételeit Blockley¹ szövegkiadása kapcsán, de nem állt módunkban olvasni Dariusz Brodka általa ajánlott ismertetését; mindazonáltal még a 2015-ös, *The Cambridge Companion to Attila* is a Blockley-

1 Ő a szerzője például a témában meghatározó jelentőségű *East Roman Foreign Policy. Formation and Conduct from Diocletian to Anastasius*. Francis Cairns, Leeds, 1992. c. munkának.

kiadást szerepelteti egyedül a „Priscus” szócikknél (419.), a nyolc évvel azelőtt megjelent Pia Carolla-féle pedig csak a tanulmányok szövegének néhány jegyzetében, de mindenütt megadva egyúttal Blockley kiadásának vonatkozó adatait is. A munka túlnyomórészt Blockley kiadására hivatkozik, ha Priskos töredékei kerülnek szóba. Úgy tűnik, a Cambridge University Press szerkesztői Blockley művét megbízhatónak tartják, a Teubner-kiadás *mellett*. A recenzens azt sugallja, megkérdőjelezi, hogy Blockley „modern kritikai kiadás” lenne, amit el tudunk fogadni. Ugyanakkor Attila-szakértők, illetve az 5. századi Keletrómai Birodalom ismerői, mint Michael Maas vagy Brian Croke bátran forgatják ma is, amikor Carolla kiadását is a kezükbe vehetnék – amitől persze lehet a Teubner-féle kiadás sokkal jobb, és a recenzensnek is messzemenően igaza lehet. Caroline Humfress például egyszerre idézi Blockley és Carolla kiadását a mai napig.

Az utószó a fenti okokból tűnhet „tankönyvízünek”, és emlékeztet „rövid összegzésre”. A recenzens személyes véleménye, hogy „elnagyolt parafrázisát adja a hunokról szóló történeti szakirodalomnak”. Mi másként látjuk: természetesen lehetett volna bizonyosan sokkal jobbat alkotni, de lehet, hogy azzal is „szemérmetlenül gyarapítottuk” volna az oldalszámot. Megengedjük mindazonáltal, Priskosról magáról valóban nagyobb terjedelemben is lehetett volna szólni.

A recenzens néhány észrevétele tekintetében meg kívánjuk magyarázni, miért ily módon jártunk el. A Sirmium = Mitrovica (42. jegyzet) azonosítás további pontosításra szorulhat, igaz, nem gondoltuk, hogy bárki is Sirmium esetében nem Sremska Mitrovicára gondolna, hanem Kosovska Mitrovicára, hiszen ez utóbbi hely legfeljebb a kései középkortól játszott szerepet, s az adott kontextusban még csak Száva-szentdemeter jöhet szóba, amelyet – mivel nem kellett megkülönböztetni egy másik, koszovói Mitrovicától – sokáig még szerbül is a Sremska előtag nélkül használtak. És csak halkán megjegyeznénk, hogy a jegyzet tartalmazza a település magyar nevét is, vagyis bizonyos, hogy egyetlen olvasót sem fog tévútra vezetni. A földrajzi nevek tekintetében azoknak használtuk a magyar megfelelőjét, amelyeket a mai magyar köznyelvben is magyarosan használunk: például Száva és Duna. Niš vagy Plovdiv esetében már nem biztos, hogy a mai modern elnevezést kellene használni, a Naissos vagy Philippopolis illik a kontextusba is. Noricum, Viminacium stb. esetében elfogadjuk a kritikai észrevételeket. A tulajdonnevek írásmódjánál Orestés a görög tulajdonnevekre vonatkozó átírási szabályoknak megfelelően szerepel, mert ugyan élete későbbi szakaszában a Nyugatrómai Birodalomban játszik politikai szerepet, a kontextushoz kötött időszakban viszont inkább a keletrómaiban, hiszen 445-től Attila környezetéhez tartozott, udvarában is élt, ezért döntöttünk a görögös névalak mellett. A többi névalak tekintetében előfordulnak következetlenségek és átírási tévedések. Kuridachos vagy Berichos és mások esetében is köszönjük a recenzens éles szemű hozzászólásait. A tagolás tekintetében is igaza van. Tárgyi tévedés is számon kérhető: II. Theodosios nőrokonait valóban összekevertük. Az egy-egy helyen fellelhető „öszvér”, félig görög, félig latin írásmódnak is a nem megfelelő körültekintés az oka, javítani fogjuk.

A recenzens az utószóval kapcsolatban sem fukarkodott a kritikával. Hiányolja belőle az „eredetiséget”, csakhogy az esetek döntő többségében az ilyenfajta

utószavak célja nem is az eredetiség vagy bármifajta eget rengető új kutatási eredmény közlése, hanem csupán annyi, hogy röviden bemutassa azt a történelmi korszakot, amelyben a kötetben szereplő mű született. Véleményünk szerint az utószó logikusan felépített, jól áttekinthető, és tartalmilag a célnak maradéktalanul megfelel. Hozzátesszük: a közkézen forgó hasonló jellegű kiadványokon még túl is tesz. Innentől kezdve értelmetlen azon vitatkozni, hogy melyik kérdést nem érintettük, vagy a recenzius mit tekint elnagyoltnak. Egy minden problémakört felölelő több száz oldalas monográfiának nem itt van a helye. A „képzavaroktól sem mentes mondatok” kitétel arra mindenképpen jó, hogy azt sugallja, itt értelmetlen mondatok garmadájával van dolgunk, csak ez egyszerűen nem igaz. Idézett is egy kevésbé sikerült – persze anyanyelvi kompetenciával így is érthető – mondatot, de néhány ilyen bármikor bármelyik könyvből összehalászatnánk.

A recenzius már a címben is szerepelteti legsúlyosabb tévedésünket: két helyen Szilágyi Jánost írtunk Szilágyi Sándor helyett. A neves tudóst e helyütt itt megkövetjük, s mindent megteszünk, hogy e súlyos hiba ne sértse emlékét. Ez valóban megbocsáthatatlan. Annyit szeretnénk hozzátenni, hogy tévedésünket a nyomdából frissen kikerült darabokban észrevettük, az ezután nyomtatásra kerülő példányokban már javítottuk. A néhány nappal később kereskedelmi forgalomba került kötetekben ez a hiba már nem szerepel. Ez természetesen nem menti fel a kötet munkálataiban részt vevőket.

Ismételten köszönetet mondunk a recenziusnak alapos munkájáért, javító és segítő szándékáért, építő kritikájáért és előremutató javaslataiért. Annak ellenére, hogy lehetséges, ezen törekvésünket is kételkedve fogadja a recenzius, bennünket minden hibánk és tévedésünk ellenére az a szándék vezérelt, hogy a korábban kiadott szöveg *újabb*, javított és kiegészített változatát adjuk közre. A korábbi kiadványokhoz viszonyítva számunkra egyértelmű az előrelépés. Talán mégsem volt teljes mértékben *kár*.

Válaszunkat zárjuk azzal, hogy nem ragadtunk volna tollat, ha nem szerepeltek volna a recenzióban talán túlzottan is éles, s szerintünk egy ismertetésbe nem illő stílusú megjegyzések, amelyeket akár sértőnek is találhatnánk (lásd például „kisebb adagokban még a méreg is lassabban öl”; „feketeleves”; „nagyívűnek szánt”). Követtünk el hibákat, de a „méreg” talán kisebb adagban is elegendő lett volna. Megértettük a kritikát. Azt is tudjuk, hogy a „munka gyümölcsét” nem „forгатják”, kivéve persze, ha az metaforikusan értendő, és mindenki számára világos, hogy valójában az itt tárgyalt könyvet jelenti.

Bárány Attila–Szebelédi Zsolt

A recenzius – a száraz tudományos kritikától üdítően eltérve s inkább egyes hírportálok belpolitikai stílusát idézve – lesújtó véleménnyel illeti a kötet papírnak minőségétől a borítón át a vételárig a könyv szinte minden részletét. Ezekre a szerkesztőnek és a sorozatszerkesztőknek nincs ráhatása – úgyhogy itt a kiadó kér röviden szót:

Recenzens szerint: „A viszonylag borsos vételár ellenére a papír minőségéről először nem a könyv szó jutott eszünkbe, az pedig teljes rejtély, hogy mit jelképez a fedőlap első és hátsó oldalán egyaránt megjelenő »arculati elem«: egy koponya égő gyertyával.”

Az olvasó teljesebb tájékoztatása végett:

1. A „viszonylag borsos vételár” 2400 Ft.

2. A papír minősége: Holmen Book Cream 70 g/m², krémszínű volumenizált papír, az ára pedig szinte pontosan megegyezik a recenzens által vélhetőleg preferált fehér ofszetpapíréval. A könyvnyomtatásban általánosan elterjedt, csak éppen nem fehér és nem fényes, de 150 oldal terjedelem alatt többféle okból praktikus használni. Mellesleg nekünk tetszik, de hát ízlések és pofonok, mint tudjuk. Ugyanez áll a recenzens nem részletezett gondolatársítására, mely már a mélylélektanhoz vezetne.

3. Az olvasó és főként a recenzens teljesebb tájékoztatása végett: a fedőlap első és hátsó oldalán egyaránt megjelenő „arculati elem”: egy koponya égő gyertyával – ezt úgy hívják általánosan elterjedt idegen szóval, hogy „logo”. (Tíz éve minden Attraktor-könyvön rajta van. Jól ismert lehet a klasszika-filológia tudományos műhelyeiben is, hiszen a kiadó több ókori auktor is kiadva ugyanezt használta, így elvileg az ókortörténészek kétségtelenül ismerhetik.) Olyasmi, mint a Mercedes autókön a kör a középről kiinduló három vonallal, vagy közelebbi példával élve a Penguin Books kötetein az a jópofa kis pingvin. (Parafrazis: „az pedig teljes rejtély, hogy mit jelképez a fedőlap első és hátsó oldalán egyaránt megjelenő »arculati elem«: egy pingvin”.) A koponya és gyertya összeállítás kultúrhistoriai előzményeiről – akár képi alakban – tájékozódhatni egy egyszerű „skull still life” típusú Google-kereséssel, a szimbolikájáról szóló fejtegetésektől pedig itt megkímélem a türelmes olvasót és a recenzenst egyaránt.

Grób László
az Attraktor Kiadó ügyvezetője

Válasz a válaszra

A Priskos-kötetről írt szokatlanul éles hangvétellű, megdöbbentően nyers hangnemű bírálatom állításait kivétel nélkül fenntartom. Bár azok jelentős részét (görög szöveg hibái, átírási kérdések, jegyzetek tartalmi tévedései) – amennyire látom – a könyv készítői sem vitatják, inkább magyarázzák (figyelmetlenség, nyomdatechnikai problémák,¹ ismeretterjesztő jelleg, általános gyakorlat), néhány sarkalatos

¹ A görög szöveg mellékjeleinek eltűnésével, sérülésével, az alakok elváltozásával kapcsolatos magyarázatot különösnek tartom – még akkor is, ha a szerkesztő esetleg a szokásos, ún. nyomdakész kompozit PDF helyett Word formátumú szöveget küldött a nyomdába. Előbbi esetben ugyanis a tartalmat a nyomda szándékosan sem változtathatja meg, míg utóbbi esetben az azonos karakterek mindegyike azonos módon változott volna. Természetesen minden hiba orvosolható

(latin szövegközlés, jegyzetek jellege) és néhány kevésbé fontos pontban (utószó megítélése, kisebb észrevételek) továbbra sem értünk egyet.² Ugyanakkor elismerem, néhány kijelentésüket magam sem értem. Nem tudom elképzelni, hogyan valósult meg a görög szöveg lektorálása,³ és szerintem a mai magyar köznyelvben (ha ez a mértékadó szempont) például a Plovdiv forma elterjedtebb a Philippopolis alaknál. Folytathatnám, de mivel a fentiekhez hasonló észrevételek pusztá felsorolásával is már jócskán túllépném a rendelkezésemre álló terjedelmi keretet, az alábbiakban csak néhány kérdést érintek – azokat is csak futólag.

A Kertész-recenzióval kapcsolatban kénytelen vagyok ismét idézni a könyv szövegét (113.): „Szilágyi munkájáról Kertész János írt recenziót és – igaz csak a latin és angol fordításokra alapozva (!) – azt igen rossz minőségűnek ítélte.” A szerkesztők szerint ez a mondat (az *is* szó betoldásával) azt jelenti, hogy Kertész a görög fordítást vette figyelembe – szerintem nem. Döntse el az olvasó! Annyi bizonyos, hogy Kertész semmilyen angol fordításról nem tett említést, tudomásom szerint ilyen akkor nem is létezett.

Elfogadhatatlan számomra az is, amit a szerkesztők a Váczy Pétert filológiai hanyagságban elmarasztaló megjegyzésük magyarázatául felhoznak. Ennyi erővel akár azt is mondhatták volna, hogy az általuk használt kötetből valaki kitépte a szóban forgó lapot. Hogy a 2010-es kiadásból miért hiányoznak az eredeti változat jegyzetei, azzal persze leginkább a szöveget csonkán megjelentető kiadónak kellene elszámolnia (az olvasó találekonyosságában bízva nem nevezem meg a kiadót).

A fordításhoz visszatérve: magam nem vélelmeztem – felteszem, Szilágyi sem arra gondolt –, hogy a követek az elveszett csomagokkal kívántak volna sajátos párbeszédet kezdeményezni. Ugyanakkor szigorúan *grammatikai* értelemben továbbra sem tartom kizárhatónak, hogy a tanácstalan utasok *egymást* fennhangon szólongatva, *egymástól* segítséget/útmutatást kérve próbálták megkeresni elhagyott holmijukat, mivel a görögben a „kiáltozás” (σύν βοή) és „az elhagyottak” (τῶν ἀπολειπομένων) mondatrészek között nincs *grammatikai* kapcsolat, utóbbi pedig egyaránt lehet hím-, nő- és semlegesnemű alak.

Megnyugtatom a kiadó ügyvezetőjét, hogy egy pingvin nevet viselő könyvsorozat esetében talán még én sem csodálkozom, ha a borítón pingvint ábrázoló raj-

(lett volna) a – legalább egyszeri – korrektúra során. A mulasztást tehát nem a nyomda követte el, hanem a szerző és a szerkesztő.

2 Néhány megjegyzés: Brodka a Carolla-kiadásról közölt recenziót, *nem* Blockley könyvéről. Szilágyi állításom szerint *nem* a Priskos-törédekeket, hanem az ún. Attila-törédekeket fordította le szinte teljes egészében; *nem* az idén megjelent kézikönyv, hanem az ott felsorolt szakirodalom legalább vázlatos ismeretét hiányoltam; *nem* nehezményeztem, hogy E. A. Thompson művének magyar kiadását használták, hanem megállapítottam, hogy annak magyar fordítására hivatkoztak. (A tény, hogy a közismerten marxista meggyőződésű szerző fenti műve megjelenésekor is a Brit Kommunista Párt tagja volt, úgy látszik, nem zavarta a szerkesztők érzékenységét.) A „képzavaroktól sem mentes mondatok” kifejezés *nem* sugallja, hogy értelmetlen mondatok garmadájával (?) van dolgunk, hanem pontosan azt jelenti, amit mondani akartam: a mondatokban előfordulnak képzavarok is. A magyar fordítást *nem* szkeptikusan fogadtam, hanem a kötet legszínvonalasabb részének neveztem stb.

3 Pl.: A könyvben meg nem nevezett lektor a szerkesztők számítógépén javította a szöveget?

zot – általánosan elterjedt idegen szóval grafikát – látok. Jelen esetben azonban a számomra kétségtelenül túlságosan összetett jelentést hordozó szimbólumról nem tudtam – *mea culpa* –, hogy a kiadó márkajelzése – bár a kapcsolat a kiadó neve és az ábra között rajtam kívül bizonyára mindenki számára kézenfekvő.

Végezetül magam is köszönetet mondok a *Történelmi Szemle* szerkesztőségének: hálás vagyok, hogy vállalták a bírálat közlését és a kialakult helyzetet türelmesen, *sine studio* kezelték. Ha kritikámmal hozzájárultam egy újabb Priskos-kötet kiadásához, már nem volt hiába.

Mészáros Tamás